

ĐORĐE
LEBOVIĆ

**SEMPER
IDEM**

■ Laguna ■

Copyright © 2005, Zlata Lebović, Gordana Lebović i
Selena Lebović
Copyright © ovog izdanja 2016, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

**SEMPER
IDEM**

SADRŽAJ

Dejan Mihailović: *Reč unapred* 9

OD RAJA DO PAKLA

1. Moj raj	21
2. Dugo toplo leto	52
3. Morija	74
4. Pakao	98

SAZREVANJE

1. Pravda	131
2. Istina	164
3. Dobrota	201
4. Ljubav	238
5. Smrt	282

PREDSKAZANJA

1. Bar micva	315
2. Roš hašana	356

3. Seder Pesah	394
4. Jom kipur	426

VELIKI SUNOVRAT

1. Glupost	465
2. Mržnja	506
[3. Obest]	
[4. Zločin]	
[EPILOG]	
[Semper idem]	

<i>Rečnik manje poznatih reči i izraza . . . . .</i>	537
<i>Teofil Pančić: Fascinantna hronika . . . . .</i>	543
<i>O piscu . . . . .</i>	549

REČ UNAPRED

Stara jevrejska legenda priča o propovedniku koji se obraća narodu na trgu u gradu u kojem vladaju hulje, ludaci, beskrupulozne ubice... Čestiti ljudi se sklanjaju od zla u zamandaljene kuće i na trg dolaze jednom dnevno, po vodu. U početku, oni slušaju propovednikove razumne reči, ali svakim danom sve ih je manje. Na kraju, propovednika sluša samo jedan dečak.

„Stari, niko ne želi da čuje tvoje reči, a ti i dalje pričaš. Zašto?“

„Zato da se i ja ne promenim“, odgovorio je propovednik.

Đorđe Lebović

Početakom devedesetih godina dramski pisac Đorđe Lebović, po svedočenju njegove supruge Zlate Lebović, pripremao se da piše svoju drugu hroniku, *Traganje po pepelu* (o „zanatlijama smrti“ iz Drugog svetskog rata). Od pisanja je odustao usled nemilih događaja u zemlji početkom 90-ih godina XX veka, aktivnog učešća u Beogradskom krugu i,

---

najzad, svojevoljnog odlaska iz zemlje sa porodicom 1994. godine. Po povratku, 2000. godine, počeo je najzad da radi na rukopisu svoje zamišljenje romansirane biografije, koju će konačno nazvati *Semper idem*. Za jedan dnevni list izjavio je 2002. godine: „Opet se ponovila istorija, ponovila se ljudska glupost. Razmišljajući o tome, pozeleo sam da napišem hroniku svog detinjstva. Nastojim da je ispričam jednostavno, i pre svega ljudski pošteno. Moje detinjstvo vezano je delimično za Zagreb, a ponajviše za Sombor koji je bio višenacionalan, takoreći Jugoslavija u malom. [...] Raduje me da lično iskustvo podelim sa budućim čitaocem, i ako bih barem delimično podsetio na ono što stalno zaboravljamo, gledano iskustvom starca a detinjim očima, bio bih zadovoljan.“

Premda za života poznat prevashodno kao dramaturg i scenarista (*Nebeski odred*, *Haleluja*, *Viktorija*, *Traganje po pepelu*, *Ravangrad 1900*, *Valter brani Sarajevo* i dr.), Lebović je pisao i novele i objavljivao ih u časopisima 60-ih i 70-ih godina XX veka. Ipak, *opus magnum* Đorđa Lebovića, po jedinstvenoj oceni kritike, predstavlja upravo ovo njegovo testamentarno delo, roman – hronika koji je i zbog osobenog piščevog stila i originalnog postupka, kao i zbog teme i njene književne transpozicije, prepoznat kao kanonsko delo savremene srpske književnosti.* Nažalost, smrt je pisca prekinula

---

* O Lebovićevom romanu pisali su podjednako pohvalno Vasa Pavković („Nad sećanjima Đorđa Lebovića“, u knjizi *Pogled kroz prozu: eseji o srpskim prozaistima XX veka*, Novi Sad, 2006, 117–123), Teofil Pančić („Fascinantna hronika“, u knjizi *Na hartijskom zadatku*, Novi Sad, 2006, 175–178), Dragan Klaić („Stvarni Heimat Đorđa Lebovića“, *Scena* br. 3, jul – sept. 2006, 141–143), Sava Babić („Dijaloški luk Đorđa Lebovića“, *LMS*, okt. 2009, 526–534, i „Dramski pisac ili romansijer, svejedno“, *Dometi* br. 126–127, jesen – zima 2006, 44–51), Vesna Janković („Srpsko, a besmrtno“,

---

u nameri da dovrši rukopis, pa su tri poslednja poglavlja, *Obest*, *Zločin* i *Semper idem*, ostala nenapisana.

Ako se držimo latinske poslovice da je istorija učiteljica života, nije ništa logičnije nego očekivati da opomene neposrednih i, u ovom slučaju, čudom preživelih svedoka zlehude nedavne prošlosti mogu prizvati pameti; nažalost, takva očekivanje najčešće se izjalove. Razočaran zbog raspirivanja nove mržnje u Jugoslaviji početkom 90-ih minulog veka, nekadašnji logoraš iz Aušvica, gde je deportovan kao četrnaestogodišnji dečak, Đorđe Lebović se 1994. iselio u Izrael i vratio u zemlju šest godina kasnije, po prestanku ratnih sukoba i padu režima u Srbiji.

Natpis *Semper idem*, koji inače stoji iznad portala evangelističke crkve u Somboru, znači: *Uvek isto*. O tome će posvedočiti i sam autor. „U crkvu sam išao sa bakom Švabicom i od nje saznao da je u ovom našem svetu Zlo uvek isto. Od tada se profesionalno bavim pisanjem, a amaterski i pasionirano jurim Satanu da ga skratim za glavu. Odlučio sam da pišem jedne avgustovske večeri 1990. godine u Rovinju. [...] Postoje razlike između naših ratova za koje smo odgovorni i Drugog velikog rata za koji je Nemačka odgovorna. Ali kad se u vazduhu oseća rat, ponašanje ljudi je uvek isto, loše, tada ljudi pokazuju svoja prava lica. U mojoj knjizi, priču o događajima pred Drugi veliki rat priča dečak, a u epilogu dečak je pisac na silaznoj liniji života, i on će pokušati da napravi paralelu između ludila pređašnjeg i ovog našeg rata. Naravno, kroz neke konkretne događaje. [...] Dok pišem,

---

Naš trag br. 1/2/3, 2006, 241–244), Draško Ređep („Traktat o ljubavi i mržnji“, *Zlatna greda* br. 53, mart 2006, 70–71), Laza Lazić („Elijahu, čuvar jevrejskog groblja“, *Dometi* br. 126–127, jesen – zima 2006, 31–43).

ne oslanjam se samo na sećanje već, neizbežno, i na svoje celokupno iskustvo. *Semper idem* je roman, ali može biti i hronika jednog (mog) detinjstva. A detinjstvo je posvećenje u tajne života. [...] Knjige ne bi bilo da se opet nisam našao u vrtlogu velikog Zla koje sam dobro upoznao pedeset godina ranije.“*

Pobuđen potrebom da napravi paralelu između „ludila predašnjeg“, ludila širenja nacizma, i „ovog našeg rata“, Lebović je uspeo da rekonstruiše segmente jedne epohe uoči i za vreme Drugog svetskog rata u Kraljevini Jugoslaviji i da istovremeno iznenadi čitaoca literarnim sredstvima i načinom na koji je ispričao poznatu priču. Ostavio je iza sebe delo koje stoji rame uz rame sa najboljim proznim ostvarenjima Danila Kiša, Borislava Pekića, Dragoslava Mihailovića, Vidosava Stevanovića ili Mirka Kovača, da se zadržimo samo na nekim piscima njegove generacije.

Poput *Mrtvih duša*, *Memoara jednog egoiste*, *Procesa*, *Junaka naših dana* ili *Omer-paše Latasa*, nezaobilaznih dela svetske i srpske književne baštine koja su ostala nedovršena, ni *Semper idem* Đorđa Lebovića nije izgubio na snazi, ubedljivosti i svežini zbog izostanka poslednja tri planirana poglavlja. Kako je pisac nameravao da zaokruži hroniku svog detinjstva, kakvu je planirao da ispriča, čitalac se može donekle obavestiti iz razgovora koji je Lebović vodio s Jašom Almulijem 2002. godine.** Razume se, ispovest iznesena u razgovoru ne može zameniti književni diskurs koji je višom silom izostao, ali iz nje se može videti ako ne pišćev rukopis, onda svakako „građa“ za zamišljeni i izostali kraj ove priče,

---

* Iz knjige Zlate Lebović, *Dijalog o Zlu i Dobru*, Novi Sad, 2011.

** Jaša Almuli, *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima*, izd. S. Mašić, Beograd, 2002.

---

za epilog u kome dečaka pripovedača zamenjuje „pisac na silaznoj liniji života“, koji želi da napravi „paralelu između ludila predašnjeg i ovog našeg rata“. Ali ni taj izostanak kraja neće uskratiti čitaocu doživljaj zaokruženog i jedinstvenog remek-dela, uzimajući u obzir sve odlike njegove kompozicije, a pre svega polazište i lakoću pripovedanja jednog dečaka koji se, kao i Kafka, „rodio star“.

Dejan Mihailović

SEMPER IDEM

(HRONIKA JEDNOG DETINJSTVA)

*Svetlost ima jedno veliko oko,
ali tama ima hiljadu ruku.
Tama vlada s vremena na vreme;
a svetlost je gospodar večnosti!*

Hasidska izreka

OD RAJA DO PAKLA

MOJ RAJ

Pitao sam dedu Adolfa gde se nalaze rajevi. On me upozorio da se ne kaže „rajevi“, već „raj“. „Nema rajeva. Postoji samo jedan raj“, rekao je.

„Gde je on?“, upitao sam.

„Nigde, raj ne postoji. Obična izmišljotina! Treba da veruješ samo u ono što možeš videti i opipati“ (odgovorio je deda). Nisam bio zadovoljan njegovim odgovorom: najpre je rekao da postoji samo jedan raj, a posle je tvrdio da raj ne postoji zato što se ne vidi. Ni glad se ne vidi, niti se može opipati, a ipak postoji.

Pitao sam svoju Dadi gde se nalazi raj. „Tamo gde su anđeli, tamo je raj“, odgovorila je moja Dadi. Ona je na sva moja pitanja imala odgovore, za razliku od moje majke koja je često znala da kaže: „Ne postavljalj suvišna pitanja.“

Anđeli, dakle, žive u raj. Znao sam ko su anđeli, i ja sam bio jedan od njih; majka je govorila „anđele moj“, a i moja Dadi mi je tepala, dok me je milovala i ljubila, „ti si moje anđelče“. I mamini abonenti su neretko govorili: „Vaš sin je pravi anđeo.“

Radi daljih obaveštenja, upitao sam svoju Dadi kako je u raju. Ona je objasnila da je u raju veoma lepo, da su tamo svi dobri, svi srećni, svi radosni; da se tamo stalno čuje nebeska muzika. Tako sam saznao da i ja živim u raju.

Zagreb mog detinjstva bio je moj savršeni svet. Moj raj. Svi su me voleli, ugađali mi, svi su bili dobri prema meni, a ja sam bio ubeđen da su dobri i jedni prema drugima. Nisam znao za grubosti i nasilje. Nikada me niko nije udario; kad su pružali ruku prema meni, to je bilo u nameri da me pomiluju, ili da mi nešto podare. Niko od mene nije uzimao ili otimeo, svi su mi samo davali (uvek uz osmeh i pohvale). Nisu mi govorili prljave reči, čuo sam ih jedino na ulici, ali one nikada nisu bile upućene meni. Svi su samo govorili da sam lep i umiljat, da sam bistar i pametan, a ja sam im verovao. Živeo sam u najlepšem gradu na svetu, među najsrećnijim i najsložnijim ljudima. Živeo sam u svom raju. U njemu su postojale samo jednostavne, proste radosti: trčkarati po parku, skakutati na jednoj nozi, ležati u travi i zuriti u oblake (koji svaki čas menjaju oblik), ljubiti nežnu kožu moje majke, mirisati njene haljine (uredno okačene u plakaru), posmatrati njene prste kako lete po dirkama klavira i slušati čudesne zvuke koji tako lepo uspavljaju.

Moja majka je bila samo moja, pripadala je samo meni. Niko mi to nije osporavao. Nisam bio podeljen u ljubavi između nje i oca; nisu me nikad pitali: „Koga više voliš, tatu ili mamu?“ Nisam se kolebao rastrzan između dve ljubavi; bio sam pošteđen sumnje da majka više voli oca od mene. Otac jednostavno nije postojao. Istina, znao sam da živi negde daleko, ali bio mi je tuđ i nedostižan. Kao da ga nije ni bilo. Ni njega, ni mog starijeg brata. Postojao sam samo ja, jedini, najvoljeniji. Nisam znao šta je ljubomora. Mržnja mi je bila potpuno strana. Svako veče zaspivao sam srećan i siguran

da me sledećeg dana ponovo čeka moj vlastiti raj, a izjutra bih se budio ošamućen od radosti što ću ponovo uživati u svakidašnjem blaženstvu koje mi bezuslovno pripada (za večna vremena).

U početku nije bilo tako. Kad smo majka i ja stigli na zagrebački kolodvor, svet nije bio lep. Ljudi su nas gurali, svi su negde hitali, mrak je već bio pao, promicale su snežne pahuljice, bilo je hladno. Sijalice su negostoljubivo škiljile, zaudaralo je na dim, na čađ, prljavštinu. Stajali smo nepomično na peronu (kao figure od majolike iz tetka Paulinine vitrine). Majka je u jednoj ruci držala veliki kartonski kofer, drugom me obgrlila i čvrsto pritisla uz svoj bok, valjda da me zaštiti od vlage i studeni. Rekla je: „Tetka Paulina je obećala da će nas sačekati. Sigurna sam da će doći. Naša tetka uvek i svuda stiže sa zakašnjenjem.“

Turobni i smrdljivi stanični peron, negostoljubiv i zastrašujuće tuđ, postaće jedan od mojih najružnijih snova, koji će me proganjati u mnogim nedosanjanim noćima, zloslutno nagoveštavajući neku još neodređenu nesreću.

Posle dugog vremena, koje kao da je prestalo da se pome-
ra, pojavila se tetka Paulina, krupna i glomazna, sa širokim, razoružavajućim osmehom. „Mora da je voz stigao ranije“, rekla je s negodovanjem, „ja uvek stižem tačno.“

Majka nije ništa rekla, znala je da tetka Paulina uvek mora biti u pravu.

Paulina je bila najmlađa od tri sestre Šrajer, koje su svojevremeno važile za najlepše udavače u Subotici. Ni miraz koji su donosile nije bio mali, pa je prirodno što je u kući porodice Šrajer (jedno vreme) bio veliki promet provodadžija i prosaca. Prvo se udala najstarija, Flora, kakav je i red, zatim baka Helena za dedu Adolfa, a onda je sve stalo. Prosci su i dalje navaljivali, a Paulina je ostala neosvojiva tvrđava. „Udaću

---

se za onoga koji osvoji moje srce“ (rekla je tada tetka). Prešla je već dvadeset petu, opasnu granicu iza koje devojka od „udavače“ postaje „usedelica“, kada se konačno pojavio onaj pravi. (Lep, bogat, obrazovan, sa aristokratskim manirima.) Zvao se Teodor, sin jedinac jedne od najbogatijih jevrejskih porodica u carskoj prestonici. Došao je u vizitu svojoj sestri, koja se udala za subotičkog „nemeša“. U porodici Zajdner se dugo pričalo o tome kako su se „prefinjeni Teodor i prelepa Paulina upoznali“, kako se Paulinino hladno, neosvojivo srce odjednom zažarilo, o tome kakva je to bila senzacija u varoši, kako je izgledala raskošna, prebogata veridba, kako je moja tetka ispraćena za Beč da se tamo uda (za takoreći plemića). Voleo sam te priče i raspitivao se šta se dalje dešavalo, svi su samo odmahivali rukom. Istinu niko nije znao. Navodno je Paulina, posle mesec dana bračnog života, zatražila od suda „razdvajanje od stola i postelje“ zato što njen muž puši lulu u bračnom krevetu. Verovatno je imala dobrog advokata (ili su carski zakoni bili takvi kakvi su bili), pa je dobila parnicu i pravo na zasebnu sobu (koja je noću uvek bila zaključana). Posle dva meseca, Teodoru je takav brak dodijao i on je zatražio razvod, a Paulina je velikodušno prihvatila ponudu (razume se, uz masnu alimentaciju). Teodor je na sve tetkine uslove pristao, samo da se oslobodi bračne stege. Paulina je roditeljima u Suboticu poslala kablogram: „Kurtalisala sam se bede, ostajem u Beču, kraće vreme.“ Ostala je još šest godina (sve do početka rata). Od majke sam čuo da je tetkina kuća u Beču vazda bila puna gostiju, uglavnom iz umetničkih krugova, boemski svet tadašnje prestonice. Bila je lepa žena, uz to i bogata, mnogi su poželeti nju, njen novac, i nudili brak, ali Paulina je ponovo podigla „odbrambeni bedem“ oko svog srca (u kom se plamen ljubavi zauvek ugasio). Posle rata, jedno vreme je živela u Subotici povučeno,

---

i dalje odbijajući retke prosce. Početkom dvadesetih godina iznenada se obrela u Zagrebu. (Nije poznato zašto je izabrala baš to mesto, verovatno zato što je najviše ličio na Beč, grad njenog raskošnog života i slave.) Kupila je veliki stan na Jelačićevom placu, a novac koji je preostao uložila u restoran košer ishrane, u Palmotićevoj ulici, nedaleko od Židovske bogoslovne općine. Niko u Zagrebu nije znao za njen pređašnji burni život. Svi su mislili da je „stara frajla“ pa su je oslovljavali sa „gospodična“, što je njoj godilo. Kada je dočula da se moja majka razvela, uputila je pismo u kom joj naređuje, jer ona nije nikada molila ili predlagala, već samo naređivala: „Smesta napusti tu prašnjavu selendru i dođi kod mene, u Zagreb grad.“

Smestili smo se u gostinskoj sobi u tetka Paulininom velikom stanu, na Jelačićevom placu, koji je ličio na muzej (tako je odmah po dolasku izjavila moja majka). Nisam nikad bio u muzeju, svejedno, tetka Paulinin stan mi se dopao. „Treba da znaš da je nameštaj 'original bidermajer aus Wien', objasnila je tetka, „sve jednostavno, mirnih linija, zanatski solidno izrađeno.“

Presvlake na foteljama i stolicama bile su veselih, svetlih boja, išarane sitnim vencima ili girlandama. Na podovima meki, debeli tepisi, kao stvoreni za valjanje i prevrtanje. Vitrine pretrpane vrčevima, vazama i figurama od porcelana (koje neodoljivo mame da ih tresneš i razbiješ). Židovi puni slika u debelim pozlaćenim ramovima. „Sve sami proslavljeni majstori iz Beča, Budimpešte, Požuna i Praga. Ja umem da biram, kod mene ne prolazi šund“ (hvalila nam se tetka).

Prozori tetkinog stana, koji je, navodno, ličio na muzej, gledali su na spomenik banu Jelačiću. „Kad pogledam kroz

tvoj prozor, stalno vidim konjsko dupe“, začikavao je deda Adolf sestru svoje pokojne žene.

„Sa mog se prozora bar nešto vidi, a kroz tvoj pendžer u Somboru ništa se i ne nazire od silne prašine“, odgovorila je tetka nabusito. Obratila se meni: „Drago dete, bronzani ban na konju, sa isukanom sabljom, pokazuje u pravcu tvoje bake Marije, to jest u pravcu Budimpešte“, saopštila je. Ispričala mi je da je ban Jelačić sa isukanom sabljom najveći i najslavniji hrvatski vojskovođa, koji je sve bitke protiv Mađara izgubio. (Bio sam ponosan što sam ga upoznao.)

Tetka Paulina je za sve i svašta imala opširna objašnjenja koja su bila ili dosadna ili ih nisam razumevao. Ophodila se prema meni kao da sam tog časa došao na ovaj svet pa mi je glava prazna kao „isušena bundeva“.

„Ovo je tramvaj, pokreće se na struju, jedinica vozi na Savsku cestu; ovo je konj, zapravo konj za vuču, a ima i konja koji se mogu jahati kao na spomeniku banu Jelačiću; ovo je katolička crkva, zovu je katedrala, sazidana je tada i tada... Ne, nećemo ulaziti, to nije naša božja kuća.“

„Tu stanuje neki drugi bog, a ne naš?“, upitao sam.

„Ne“, odgovorila je tetka, „Bog je isti ali smo mi drukčiji.“

Nisam je razumeo, ćutao sam, mislio sam pre će završiti, ali ona nije nikada prestajala da objašnjava i objašnjava: „Ovo je dubok tanjir za supu a ovo su plitki tanjiri, plavi je za meso a beli za mlečne proizvode. Nikada se ne sme stavljati meso na beli tanjir a sir na plavi, to je težak prestup, to nije košer.“

Deda Adolf pripoveda da Paulina ranije nije marila da li je hrana košer ili nije, s Bogom je bila na „vi“ (baš tako je rekao deda), s dužnim poštovanjem, ali uvek na pristojnom odstojanju. Kad je prešla u Zagreb i otvorila košer restoran, odjednom je postala pobožna. „Mora da bude pobožna kad ima košer restoran, inače bi je gosti napustili“, kaže deda.

„Ali ne“, rekla je majka, „tetka je košer restoran otvorila jer je pobožna, a vi ste, otac, danas nakrivo nasaden.“

Verovao sam majci, tetka Paulina je zaista bila pobožna. Svake subote palila je sveće i molila se pokrivši lice dlانovima, valjda da joj Bog ne vidi lice. Tetka bi rekla „mir i blagoslov tebi, šabat“ i onda bismo svi seli za sto. Nasred belog stolnjaka hale-hleb uvijen u dve pletenice, prekriven salvetom u znak poštovanja, da se hleb ne postidi što je „prvi blagoslov“ namenjen vinu, objasnila mi je tetka. Iza svećnjaka sa upaljenim svećama sela bi ona sa molitvenikom u rukama i maramom na glavi čiji su krajevi blago podrhtavali. To mi je bilo čudno, pa sam upitao da mi objasni *šta se to dešava*. „To anđeli šabata mašu krilima, a lepet njihovih krila stvara blagi povetarac. Zato krajevi moje marame podrhtavaju“ (objasnila mi je tetka, a ja sam joj verovao).

Košer restoran, u Palmotićevoj ulici, bio je uzana i veoma dugačka sala sa tridesetak stolova pokrivenih sveže uštirkanim, belim stolnjacima. Gosti su bili Jevreji, uglavnom samci, koji su se pridržavali strogih verskih propisa. Subotom su na ručak dolazile i čitave porodice na čuveni „Paulinin šolet“. Često su dolazili i nejevreji da se najedu jevrejskog pasulja, pripremljenog na bečki način. Kobajagi. (Uistinski – *šolet* je pripreman na somborski način, a pripremala ga je moja majka.)

Tetka Paulina me je često vodila na pijacu, kuda je išla sa dve služavke.

„Ovo su rotkve, moraš ih dobro oprati pre nego što ih jedeš. Ovo su krastavci... Ne, nisu kiseli, presni su, ali ja ću ih staviti u tegle i naliti sirće pa će biti kiseli. Ovo je kelj... Ne, ne, kelj nije kupus, samo liči na kupus, ali nije.“ Tetka je birala povrće, a služavke su ga trpale u velike košare. Nešto dalje nastavila bi (govorila je brzo, bez predaha, sa zagonetnim izrazom na krupnom licu), kao da saopštava strogo čuvane

tajne: „Ovo je guska, ona gače, ovo je petao koji kukuriče, a ovo ćurka, ona ćurliče... Ne, ne mogu ti pokazati kako ćurliče, ovde ne, možda kod kuće. Ovo su žablji bataci, žabe žive po barama, one krekeću... Ne, bataci ne krekeću. Ovo su ribe, vidiš, ovde su rečne ribe, a ovde morske, a ovo su rakovi, valja zapamtiti da oni hodaju natraške.“

Odmah sam zapazio da nije rekla kako ribe govore (možda je zaboravila da kaže, a možda ne zna). To je bila prilika da je dovedem u zabunu.

„A kako ribe govore?“, upitao sam, najljupkije što sam umeo.

„One ne govore, ćute“, glasio je odgovor.

„Zašto ćute?“, upitah (nastavio sam sa pitanjima, u nadi da ću dobiti bitku). Tetka se začudo nije zbunila. Dobio sam odgovor.

„Ribe žive pod vodom. Kad bi govorile, voda bi im ušla u usta.“

Objašnjenje mi se dopalo, pa sam još isti dan u kuhinji rekao jednoj od kuvarica, najbrbljivijoj: „Zaćuti, ući će ti voda u usta.“ Kuvarice i servirke su se smejale i aplaudirale. „Mnogo je pametan“, govornile su. „Ima – *eces* na majku.“ Uspeh me je ohrabrio, pa sam svoj nastup ponovio u blagovaonici punoj gostiju. Za svoju žrtvu odabrao sam punačku ženu, sa velikim podvaljkom, tepsijastim grudima i bibavim ručicama, koja nije zatvarala usta čak ni za vreme jela. Uneo sam se u njeno okruglo lice i izgovorio čarobnu rečenicu, uz jednu malu dopunu: „Ućuti, ući će ti voda u usta, pa ćeš se zadaviti.“ Smejali su se svi za njenim stolom (osim nje, prirodno), pa onda za susednim stolom, a uskoro se ceo restoran orio od smeha. Bio sam zadovoljan svojim nastupom, trudio sam se i narednih dana da pokažem pamet i smisao za šalu. (To mi je uspevalo s promenljivom srećom, u svakom slučaju,

bio sam u središtu pažnje i to mi je godilo.) Svoj dar, nažalost, nisam mogao da razvijem u potpunosti jer je majka rešila da napusti tetka Paulinin košer restoran i da se osamostali. Nameravala je da otvori svoj privatni pansion sa domaćom kuhinjom, i samo za „ugledne goste“. Nevolja je bila u tome što je za taj poduhvat bio potreban „početni kapital“, koji moja majka nije imala. Ona, zapravo, nije imala ništa.

Moja majka je sačekala povoljnu priliku, kad je deda Adolf doputovao u Zagreb da zajedno proslavimo moj četvrti rođendan, izručila je pred njega sve što ju je „mučilo“ i zatražila pomoć. U gotovini. Ne mnogo, tek onoliko koliko je potrebno za početak. Deda je bez okolišanja izjavio: „Nemam.“

Deda Adolf je uvek imao puno para, samo što nikome nije davao, ni rado ni olako. Matija je bio jedini izuzetak, uvek je uspevao od svog oca da iskamči koliko mu je trebalo, s onim njegovim obaveznim „vratiću čim uzmognem“. Naravno, nije nikada uzmogao. „Svako mora sam da se snalazi“, govorio je deda. „Ni meni moj otac nije davao. Avanzovao sam bez ičije pomoći.“ Začudo, u Zagrebu, na moj četvrti rođendan, nije rekao majci uobičajeno „ne dam“, već kratko „nemam“. Majka nije navikla na takav odgovor.

„Kako to, nemaš?“, pobunila se.

„Feršpekulirao sam, eto kako“, odgovorio je nabusito deda, kao da je moja majka kriva što je sav imetak izgubio na berzanskim špekulacijama. Majka je sedela sa sklopljenim dlanovima u krilu ne progovorivši više nijednu reč. Čuti da joj voda ne uđe u usta, rekoš u sebi, ali sam se nasmejao glasno, kao i uvek na tu svoju šalu. Deda Adolf je pomislio da se smejem njemu i njegovom bankrotu, a budući da je bio nepredvidiv, umesto da se naljuti, on mi se pridružio u

smehu, glasno, bučno, „iz pune džigerice“, što bi rekla tetka Paulina. Podigao me uvis, pa me cmoknuo u obraz, što nisam voleo, jer me je njegova čekinjasta brada bockala. „Smešno, zar ne? *Donnerwetter!* Kako došlo, tako otišlo. Sve berze su bankrot, ceo svet je bankrot.“

„Šta ćeš da uradiš?“, pita ga majka. „Prodaću našu kuću, otplatiću dugove“, kaže deda, „od onoga što ostane kupiću na periferiji varoši kućicu sa baštom i voćnjakom. Ti znaš da je to odvajkada moj san.“ Majka se još uvek nada u povoljan obrt, pa pita: „Zar ti neće preostati nimalo gotovine?“ Deda priznaje: „Ostaće nešto malo, ali to moram dati Matiji.“ Majka se bori do poslednjeg daha: „Zašto njemu, a ne meni?“ Deda kaže: „Zato što je njemu novac potrebniji nego tebi. Konačno je rešio da se skrasi, ovde, u Zagrebu. Ta vest treba da te raduje, brat će ti biti u blizini, imaćeš na koga da se osloniš.“

Nisam primetio da se majka obradovala. „Šta će da radi ovde?“, pita. „Otvoriće radnju za popravku radio-aparata. Kaže da taj posao ima budućnost.“ Deda uvek mnogo veruje Matiji, a moja majka nikada. „Nisam znala da se Matija razume u radio-aparate“, kaže majka. „Ako je naučio da pilotira, naučiće i da popravlja radio-aparate. Važno je da se primiri. Dosta je vitlao kojekuda“ (zaključio je deda).

Kasnije te večeri, uz obavezni tetka Paulinin pretponoćni tej od nane, majka je pitala dedu kako će živeti sam na periferiji varoši, brinući se, i ovog puta, više za svog oca nego za sebe. „Ne brini“, tešio je deda mamu, „snaći ću se. Ako ne mogu da izdržim sam, oženiću se. Evo, da pitam Paulinu, možda hoće da se uda za mene?“ Video sam kako mi šeretski namiguje, pa sam i ja namignuo, kobajagi, razumeo sam šalu. „Tražiš vatru na lanjskom ognjištu“, rekla je tetka, koja je sve shvatala ozbiljno. (Nije marila za šale i šegačenja.)

„Što, Paulina? Još si ti friška i zdrava kao riba“, začikavao je i dalje deda.

„Ja jesam, ali ti nisi. Mnogo si se zapustio otkad nema moje sestre. Pogledaj se koliko si pupav. Stomak ti počinje već od šije.“

„Ni ti, vala, nisi šibljika. Raširila si se kô furuna.“

„Za sebe sam dobra, a muž mi, Bogu hvala, ne treba. Radije ću da služim svoje goste za pare nego muža za džabe.“

„Znam da si uvek najvećma volela pare“, nasmejao se deda. „Da nisam izgubio novce, udala bi se ti za mene. Ljubila bi me, još koliko noćas.“

„Tako mi jedinog Boga, ne bih te poljubila ni kroz devet ponjava“ (priznala je tetka ljutito).

Tetka Paulina nije volela mog dedu. Zapravo, ona nije volela nijedno živo stvorenje koje nosi pantalone. Ja sam bio jedini izuzetak. Doduše, nosio sam kratke pantalone. „Muškarci su teške dangube“, govorila je mojoj majci. „Nalaze sve moguće izgovore samo da ne bi radili. Znaju jedino da dižu bune i vode ratove. Da nema nas žena, svet bi već odavno propao.“

Verovao sam da tetka Paulina zna šta govori.

Deda je otputovao, a majka nije dobila od njega ni cvonjak. „Dobro“, rekla je svom ocu, „daj sve pare Matiji, više ih nika-da nećeš videti. Ja ću se sama snaći.“ I snašla se. Najpre se raspitala da li u Zagrebu postoji direktor banke jevrejskog porekla. Nije ga bilo. Onda je tražila direktora Srbina. Nije bilo ni takvog. Sve sami Hrvati i Nemci, plus jedan Slovenac. „Kao zrno žita u kukolju“, rekla je majka, obukla sivi kostim, koji je nosila samo u svečanim prilikama, našminkala se, namirisala, a mene obukla u „stajaće odelo“ (tako ga je nazivala, zato što je stalno stajalo u ormanu), pa smo pošli.

„Idemo u sinagogu?“, raspitivao sam se.

„Ne. Idemo kod bankara.“

„Šta je bankar?“

„To je trgovac koji prodaje pare.“

Znao sam da se za novac može sve kupiti, ali nisam imao pojma da se i novac može kupiti. Bio sam zadovoljan što ću saznati kako se kupuje novac.

Trgovac s parama nas je primio u svojoj radnji, koja je bila prostrana kao tetka Paulinina trpezarija. Rastom je bio niži, ćelavo teme sjajno, kao naviksano.

„Trebam vam zajam“, rekla je majka, bez uvijanja. (Uvek je tako postupala. Odmah je prelazila na stvar.) Dalji razgovor je tekao ovako:

„Šta će vam zajam?“

„Nameravam da otvorim pansion.“

„Hotel?“

„Ne, bez kvartira. Samo hrana.“

„Znači, restoran?“

„Ne, pansion. Domaća kuhinja.“

„U stanu?“

„Da. Treba mi kapital da zakupim stan i da opremim kuhinju i trpezariju.“

„Ne zvuči uverljivo. Zašto bi se neko hranio u pansionu kad može da dobije jeftinu i raznovrsnu hranu u restoranu?“

„Zato, gospodine, što će moja hrana biti ukusnija i raznovrsnija. I još nešto. Dobiće toplinu doma.“

„I dalje ne zvuči uverljivo.“

„Jeste li oženjeni?“, upitala je majka iznebuha.

„Jesam, gospođo, i ne nameravam ponovo da se ženim.“

Majka se nasmejala i ja zajedno s njom, iako nisam znao razlog njene iznenadne veselosti. „Ne brinite“, rekla je, „ne prosim vas, već vas pozivam na nedeljni ručak, zajedno sa suprugom.“

Napisala je na cedulji tetka Paulininu adresu, zatim smo išli iz bankarske radnje, ali novac nismo kupili.

U nedelju, trgovac novcem je došao na ručak, zajedno sa suprugom. Postavljeno je na dugačkom stolu „original bidermajer *aus Wien*“ u trpezariji prepunoj slika, ukrašenoj raznovrsnim cvećem po majčinom izboru. Ručak je služen po bačvanskom modelu, onako kako se negda jelo za baka Heleninom trpezom: predjelo, supa, međujelo, glavno jelo sa garnirungom i salatama, kompot, kolači. Posle ručka, ćelavi bankar je rekao mojoj majci: „Razumeo sam vas. Dođite sutra u moj ured da potpišemo ugovor.“

„Svi putevi za raj vode preko stomaka“, imala je običaj da kaže tetka Paulina, „vlasnica košer restorana“. To je bila životna filozofija i njene sestre Helene, moje bake, s tom razlikom što je njoj došla glave. Srećom, mojoj majci nije naudila, naprotiv, pomogla joj je da otvori svoj čuveni pansion. U početku nije bio čuven. Jedva se skupilo deset abonenata, kako je majka nazivala svoje goste. „Svaki početak je težak“ (što bi mudro rekao moj ujak Matija).

Majka je zakupila četvorosobni stan na Langovom trgu u višespratnoj zgradi, u čijem je dvorištu započinjao (ili se završavao) jedan od obronaka brdovite Šalate. Kroz prozor na mojoj sobi videla se pošumljena padina i delić livade preplavljen čarobnim šarenilom poljskog cveća. To je bio kindercimer, majčina soba se zvala šlafcimer, a između njih je bio salon. Duž sve tri sobe protezala se trpezarija, špajzecimer, u kojoj je bio dugačak trpezarijski sto, za kojim se udobno moglo smestiti više od dvadeset osoba. Kuhinja je takođe bila velika, prostrana, opremljena sa nekoliko štednjaka sa rernama i sa dva ledenjaka u koja je momak svako

---

jutro donosio sveže table leda. Na zidovima je u dugačkim nizovima bilo uredno okačeno posuđe: šerpe, lonci, zdele, tave, tepsije, tiganji, đevđiri, vrčevi, modle, vangle, tendžere, trenice i ribalice. Bilo mi je dopušteno da „smetam“ u kuhinji, pa sam brzo naučio kako se koja posuda zove (to je bila prva lekcija u životu koju sam naučio napamet).

Majka je pažljivo odabrala svoje pomoćno osoblje. Kuvaricu, sudoperu i servirku. U pansionu je radio samo jedan muškarac, odnekud sa dalmatinskih otoka, mršav i žilav, rastom visok, „misliš glavom će nebo provaliti“ (deda Adolf). Njegov je zadatak bio da obavlja sve muške poslove, da donosi hranu i piće, odnosi đubre, da mene nosi „na krkače“ i da kuvaricu i servirke „štipa“.

Abonenata je u početku bilo deset, kasnije još deset, onda još pet, a majka je tada rekla „sad je dosta“, i više nije primala pretplatnike. Oni su ipak dolazili, tražili su da ih majka primi, vanredno, izuzetno, donosili su pismene preporuke, od tetke Pauline, od majčinog mesara i bakalina, iz Židovske općine, čak i od vrhovnog rabina, iako hrana u majčinom pansionu nije bila košer. „Ko hoće da jede košer, neka se hrani kod moje tetke“, govorila je majka. „Kad budem živela u Palestini, ješću košer hranu, a dotle, kao sav ostali svet. Verujem da će mi Bog oprostiti.“ Kad je neko mesto za trpezom ostalo upražnjeno, našlo bi se više kandidata za praznu stolicu. Onaj koga je izabrala hvalisao se po gradu kako je uspeo da se ubaci „na kost kod lepe Somborkinje“.

Kućni red je bio veoma strog. Kada bi baka Helenin veliki zidni sat od mahagonija otkucao jedan, majka bi udarila u gong, koji je dobila na poklon od dede Adolfa, njegov doprinos majčinom pansionu (u čiji finansijski uspeh nikada nije verovao), i ručak bi počeo. Ko je zakasnio, mogao je samo da se uključi u „meni“, nije imao pravo da traži naknadno